

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ, ΩΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΓΟΝΙΜΗΣ ΘΗΤΕΙΑΣ, ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΤΕΙΡΑΣ

Στερνός, αλλά όχι ξέχωρος, στις καταθέσεις της αποψινής βραδιάς, ύστερα από τα όσα σημαντικά ειπώθηκαν για το βιβλίο που παρουσιάζουμε και το συγγραφέα του, και αφού σημειώσω ότι το βιβλίο είναι ανθολόγημα και δεν αντικαθιστά το σύνολο του έργου του τιμωμένου μας, που εκτείνεται σε 100 δημοσιεύματα (βιβλία, μελέτες, άρθρα), στα οποία ο αναγνώστης μπορεί να προσφεύγει με οδηγό τη λεπτομερή και ακριβή αναγραφή τους, τυπωμένη στο τέλος του βιβλίου, σκέφτηκα ότι δεν είναι μεγάλη σκανταλιά να μη μιλήσω για το βιβλίο, αλλά για τις γενεσιουργές αιτίες του βιβλίου, το συγγραφέα και τη μαρτυρία του, την κατάθεσή του στη λειτουργία της Μέσης Εκπαίδευσης και στην πολιτισμική πολιτική της γενέτειρας.

Γρήγορα, όμως, κήρυξα τον εαυτό μου αναρμόδιο για τη θητεία του στην εκπαίδευση, αφού όσα ξέρω για τον τιμωμένο μας ως εκπαιδευτικό προέρχονται από τις δικές του αναδρομές στην εκπαιδευτική του σταδιοδρομία, στις ατέλειωτες συζητήσεις μας, που κάποιες νησίδες τους, κυρίως οι έντονες, γίνονται σε λευκαδίτικη διάλεκτο, και τις μαρτυρίες των γνωστών και φίλων που συναπάντησε, ως μαθητές ή συναδέλφους στα 35 χρόνια της καριέρας του ως καθηγητής, γυμνασιάρχης, λυκειάρχης και σχολικός σύμβουλος, σε κωμοπόλεις και περίχωρα, πόλεις και νομούς, από το 1957 έως το 1992. Από αυτή τη θητεία του εκπαιδευτικού προέκυψαν οι φιλολογικές του μελέτες για το αιώνιο πρόβλημα ερμηνείας και διδασκαλίας των κειμένων και από αυτές τις μελέτες, ύστερα από αυστηρή αυτοανθολόγηση, μας προσφέρει μόνο πέντε, στο πρώτο τέταρτο του βιβλίου που παρουσιάζουμε.

Έτσι, μου έμεινε να μιλήσω μόνο για τη θητεία του στην πολιτισμική πολιτική της γενέτειρας, να το πούμε απλούστερα, στη διοίκηση και το έργο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών. Αλλά, πριν περάσουμε στην αναψηλάφιση αυτών των έργων και των τρόπων του τιμωμένου μας, επιτρέψτε μου να αναφερθώ σύντομα στην πολιτισμική πολιτική για τις μικρές πατρίδες και τα επιστημονικά σωματεία, τις γνωστές μας εταιρείες, που σε μεγάλο βαθμό τη σχεδιάζουν, την αναλαμβάνουν και την πραγματοποιούν.

Η Πολιτεία μας δεν θέλησε ή δεν μπόρεσε να σχεδιάσει πολιτισμική πολιτική εξακτινωμένη σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, δημιουργώντας ένα εθνικό δί-

κτυο, όπως έγινε για παράδειγμα με το πυκνό σχολικό δίκτυο ή το αρχαιολογικό και ακόμη των δημόσιων βιβλιοθηκών ή των Γενικών Αρχείων του Κράτους, για να θυμηθούμε αυτά που εξυπηρετούν και πολιτισμικές ανάγκες, πέραν της κύριας αποστολής τους. Για την επιστημονική μελέτη του παρελθόντος και του παρόντος υπολόγισε βέβαια στη δράση των ερευνητικών κέντρων και των πανεπιστημίων, αλλά υπολογίζοντας ίσως ότι δεν επαρκούν θεσμοθέτησε υπηρεσίες πολιτισμού και σε αυτές τμήματα Γραμμάτων και Πολιτιστικών Εκδηλώσεων, με σκοπό τη στοιχειώδη χρηματοδότηση μη κυβερνητικών οργανώσεων, συλλόγων και εταιρειών, πολιτιστικών σωματείων με επιστημονικά προτάγματα, δηλαδή στη στήριξη των εθελοντικών συλλογικών πρωτοβουλιών και συσσωματώσεων. Κάποιες από τις εταιρείες αυτές έχουν ζωή, σχεδόν όση και το ελληνικό κράτος, αφού ιδρύθηκαν από τη δεκαετία του 1830, πρώτα στην πρωτεύουσα αλλά και στην Κωνσταντινούπολη, με φιλοδοξίες να αποκτήσουν εθνική αναφορά και εμβέλεια. Να θυμηθούμε την Αρχαιολογική Εταιρεία, τον Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, τον Φιλολογικό Σύλλογο *Παρνασσός*, τη Γλωσσική Εταιρεία, την Ιστορική και Εθνολογική, τη Λαογραφική, των Βυζαντινών, των Ιστορικών Μελετών... Ακολούθησε από τη δεκαετία του 1920 η ίδρυση των περιφερειακών πολιτισμικών και επιστημονικών εταιρειών στην Αθήνα, όπως της Θράκης, των Σμυρναίων, της Κρήτης, της Εύβοιας... ή στις πρωτεύουσες των περιφερειών, όπως των Επτανησιακών Μελετών στην Κέρκυρα, των Μακεδονικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη κ.λπ. Μεταπολεμικά, και σε συνδυασμό με την αστυφιλία και την εσωτερική μετανάστευση, τονώθηκε το ενδιαφέρον για τις γενέτειρες την ώρα που ο παραδοσιακός πολιτισμός έμοιαζε να κλονίζεται και η νοσταλγία να ανεβαίνει. Ιδρύθηκαν τότε τοπικές εταιρείες μελετών ή σπουδών, οι περισσότερες στην Αθήνα από τους μετοίκους κάθε τόπου και λιγότερες, και αυτές αργότερα, στις πρωτεύουσες των νομών με σύμπραξη των «απανταχού» πνευματικών ανθρώπων της γενέτειρας.

Η περίπτωση της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών είναι ενδιαφέρουσα, αφού ιδρύθηκε ύστερα από δύο προσπάθειες, την αποτυχημένη στις αρχές του 1949 στη Λευκάδα, με συμμετοχή των μορφωμένων Λευκαδίων του νησιού αλλά και των μετοίκων στις ελληνικές πόλεις, όλων των πολιτικών πεποιθήσεων. Η προσπάθεια επαναλήφθηκε δύο δεκαετίες αργότερα το 1970 στην Αθήνα, με πυρήνα τους επιζώντες της πρώτης προσπάθειας, που είχαν σχεδόν όλοι μεταναστεύσει στο Λεκανοπέδιο. Το πνευματικό δυναμικό του νησιού είχε αδυνατίσει και όχι χωρίς αντιστάσεις δέχτηκε να συμμετάσχει και να συνεργαστεί με την εκτός έδρας Εταιρεία.

Οι εταιρείες αυτού του τύπου, με υλικές προϋποθέσεις στοιχειώδεις, στηρίζονται για την οργάνωσή τους στο υψηλό ανθρώπινο κεφάλαιο των ηγεσιών και των μελών τους, που τους εξασφαλίζει διεισδυτικότητα στα υπάρχοντα κρατικά και ιδιωτικά δίκτυα και την αναγνωρισμότητα που κερδίζει συμμαχίες στην κοινωνία, με αιχμή τη χρησιμοποίηση των τοπικών πατριωτισμών, που διεκδικούν στηρίξεις κρατικές και ιδιωτικές. Οι δύο πρώτοι πρόεδροι, ο Βασίλειος Φραγκούλης (1970-1974) και ο Αριστόξενος Δ. Σκιαδάς (1974-1988), που απείχαν ηλικιακά μία γενιά, εξασφάλι-

σαν τους παραπάνω όρους και προσδιόρισαν τη δράση της Εταιρείας με την ίδρυση του επιστημονικού περιοδικού *Επετηρίς*, που δημοσίευσε τις έτοιμες επιστημονικές μελέτες, που ήταν γνωστό ότι υπήρχαν στα συρτάρια των Λευκαδίων μελετητών, από τα ολόκληρα βιβλία όπως η *Ομηρική Ιθάκη* του Dörpfeld στην υπομνηματισμένη μετάφραση του Βασιλείου Φραγκούλη ή *Η Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα* του Πάνου Γ. Ροντογιάννη, μέχρι τις μικρότερες συμβολές, ακόμη και διπλωματικές εργασίες νέων επιστημόνων ή τη *Βιβλιογραφία της Λευκάδας* του Δημοσθένη Κουνιάκη. Το εκδοτικό πρόγραμμα της Εταιρείας σφραγίστηκε από τη δίτομη *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* του Π. Γ. Ροντογιάννη (1980, 1982), αφού είχαν προηγηθεί δύο σημαντικά για τη λευκαδίτικη ιδεολογία και ταυτότητα Λευκώματα, του Γεράσιμου Γρηγόρη, για τον Σικελιανό (1971) και τον Βαλαωρίτη (1975).

Η δεκαετία του 1980, η χρυσή δεκαετία ανάπτυξης των ιστορικών σπουδών στη χώρα μας και μιας έντονης πολιτιστικής δραστηριότητας στην ώρα της πολιτικής μεταβολής, όπου το πολιτιστικό και το επιστημονικό συναντιώνται και αναζητώνται ευρύτερα πλαίσια αναφοράς και συζήτησης, σήμανε για την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών το άνοιγμά της προς τα κοινά θέματα του ιόνιου παρελθόντος με την οργάνωση τριών επτανησιακών συνεδρίων (1982, 1984, 1986), στα οποία είχαν συμβουλευτικό λόγο ο Νίκος Γ. Σβορώνος και ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, αλλά την οργάνωση αναλαμβάνουν νεότεροι Λευκαδίτες πανεπιστημιακοί που συνεργάζονται με τους συναδέλφους άλλων νησιών και των επιστημονικών τους εταιρειών και μετέχουν στα δικά τους αντίστοιχα συνέδρια. Η δραματική αποχώρηση του πολύκλαστου Αριστόξενου Σκιαδά, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, σήμανε μια γενική αναδίπλωση της Εταιρείας στο ελάχιστο των δραστηριοτήτων της, που καθόρισαν η πρώτη και η δεύτερη δεκαετία της, σε μια μεταβατική περίοδο επιβίωσης με πρόεδρο τον Πάνο Γ. Ροντογιάννη, από το 1988 έως το 1994, εκπρόσωπο της προηγούμενης γενιάς, των ιδρυτών, πλαισιωμένο στο Διοικητικό Συμβούλιο από τους μαθητές του, που θα τον διαδεχθούν ως οι επόμενοι τρεις πρόεδροι της Εταιρείας: Μιχάλης Μαμαλούκας (1994-1995), Χρίστος Σολδάτος (1995-2000) και Δημήτρης Σκλαβενίτης (2000-2009). Εκδίδουν τα *Πρακτικά* των δύο πρώτων επτανησιακών συνεδρίων και ένα τόμο της *Επετηρίδας* με το έργο του Π. Ροντογιάννη *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδος* και το 1991 αποφασίζουν την οργάνωση του Δ' Συνεδρίου, που διατήρησε τον τίτλο «επτανησιακού πολιτισμού», αλλά η απόφαση ήταν να αναφέρεται αποκλειστικά στη Λευκάδα, στο όνομα των αναγκών και των προτεραιοτήτων έρευνας της τοπικής ιστορίας, κατά το γράμμα και το πνεύμα του Καταστατικού και την παραδοχή ότι τις ανάγκες των επτανησιακών σπουδών κάλυπταν θεσμικά τα Πανιόνια Συνέδρια. (Το Ε' είχε οργανωθεί το 1986 στην Κεφαλονιά και το ζ' ετοιμαζόταν να οργανωθεί στη Ζάκυνθο· όσο για τη Λευκάδα ούτε σκέψη δεν γινόταν, αφού δεν υπήρχε κατάλληλη υποδομή και όλα τα συνέδρια που οργανώθηκαν στη Λευκάδα έως το 1996 χρησιμοποιήσαν, στοιχειωδώς διαρρυθμισμένες, την καφετέρια ή την τραπεζαρία ξενοδοχείων της παραλίας).

Ο τιμώμενός μας Δημήτριος Χ. Σκλαβενίτης, τότε Γενικός Γραμματέας της Εται-

ρείας, ανέλαβε την ευθύνη οργάνωσης του Δ' Συνεδρίου και με αυτή την ιδιότητα μου ζήτησε να συναντηθούμε. Είχε προηγηθεί συνάντησή του με τον Σπύρο Ι. Ασδραχά για το ίδιο θέμα και ήταν, όπως πάντα, ειλικρινής και αφοπλιστικός: «Είπαμε να οργανώσουμε το Δ' Συνέδριο, αλλά εμείς δεν τα ξέρουμε τα πράγματα κι εγώ σε σάπια βάρκα δεν πατώ και θέλουμε βοήθεια. Τό 'πα και του Σπύρου και είπε να αν βοηθήσει κι ο Τριαντάφυλλος». Η θετική μου απάντηση για συμμετοχή στην επιστημονική επιτροπή οργάνωσης του Δ' Συνεδρίου εξελίχθηκε σε συνεργασία με την Εταιρεία δύο δεκαετιών για την ώρα.

Και για μένα, που έως τότε δεν είχα ασχοληθεί επαγγελματικά με τη λευκαδίτικη ιστορία, αλλά και για τον τιμώμενό μας άρχιζε η εταιρική λευκαδίτικη περιπέτεια. Γιατί, όπως είναι γνωστό, οι τοπικές επιστημονικές εταιρείες, για να επιτελέσουν το έργο τους, πρέπει να εξασφαλίζουν τη συνεργασία των ειδικών επιστημόνων, που θα πλαισιώσουν τις εκδηλώσεις που οργανώνουν ή θα παραχωρήσουν τις μελέτες τους για δημοσίευση στο επιστημονικό τους περιοδικό. Για να έχουν επιτυχία στις προσπάθειές τους αυτές, πρέπει οι εκδηλώσεις τους να χαρακτηρίζονται από την άρτια οργάνωση και την εύστοχη επιλογή και διάταξη των συμμετεχόντων. Τα αφιερώματα και τα *Πρακτικά* των συνεδρίων, στα οποία δημοσιεύονται τα κείμενα, πρέπει να έχουν τυπογραφική και αισθητική αρτιότητα. Το ίδιο ισχύει και για το περιοδικό της Εταιρείας, το οποίο πρέπει να διαθέτει και επαρκή συντακτική επιτροπή ανάγνωσης των δημοσιευόμενων, προκειμένου να εξασφαλίζει στις δημοσιεύσεις την έξωθεν καλή μαρτυρία της εγκυρότητας. Όλα αυτά γιατί καθένας επιστήμονας θέλει να μετέχει σε υποληπτόμενες εκδηλώσεις και να δημοσιεύει σε έγκυρα έντυπα. Η βοήθεια που ζητούσε ο τιμώμενός μας για τη διεκπεραίωση του επιστημονικού έργου της Εταιρείας κατάλαβε γρήγορα ότι δεν απαλλάσσει εκείνον που υπεύθυνα και φιλόδοξα διοικεί ένα πολιτισμικό-επιστημονικό σωματείο από την υποχρέωση να μελετά, να ενημερώνεται και να κατανοεί τα ερευνώμενα και τα συζητούμενα επιστημονικά προβλήματα, για να μπορεί να σχεδιάζει και να οργανώνει εκδηλώσεις, να υποδέχεται και να συζητά με τους καλεσμένους ερευνητές, να συγκεντρώνει τα κείμενά τους, για την έκδοση των *Πρακτικών* και των αφιερωμάτων της Εταιρείας. Να είναι ενημερωμένος και προβληματισμένος συζητητής στο Διοικητικό Συμβούλιο όταν αποφασίζεται ο προγραμματισμός των δραστηριοτήτων, όταν παρουσιάζονται και κρίνονται οι διάφορες εισηγήσεις, στο πλαίσιο των σκοπών της Εταιρείας, αλλά και των αναγκών και των προτιμήσεων της κοινωνίας για την έρευνα και την ανάδειξη των τοπικών φαινομένων, ανάλογα με τις επιστημονικές διαθέσιμότητες. Ακολουθεί η οργανωτική διαδικασία με τη διάταξη των ανθρώπινων εθελοντικών δυνάμεων της Εταιρείας και η αναζήτηση οικονομικών πόρων, αφού η Εταιρεία δεν έχει κανένα περιουσιακό στοιχείο και κανένα βέβαιο έσοδο, καθώς οι επιχορηγήσεις του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης δίνονται σε ετήσια βάση και ο ιδιωτικός τομέας της λευκαδίτικης οικονομίας δηλώνει αδύναμος και απρόθυμος για χορηγίες.

Όλα αυτά τα ζητούμενα δοκιμάστηκαν στην οργάνωση του Δ' Συνεδρίου, που

είχε θέμα *Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.* και ήταν αφιερωμένο στον Πρόεδρο της Εταιρείας Πάνο Γ. Ροντογιάννη. Πραγματοποιήθηκε στην τραπεζαρία του ξενοδοχείου *Λευκάς*, από τις 8 έως τις 12 Σεπτεμβρίου 1993, με τη συμμετοχή 18 Ελλήνων και 3 ξένων συνέδρων, και τα *Πρακτικά* του κυκλοφόρησαν το 1996. Στην πρόκληση ποιος θα μιλήσει για τον Ροντογιάννη και το έργο του απάντησε ο τιμώμενός μας, ετοίμασε και ανακοίνωσε στο Συνέδριο μια σφαιρική βιογραφία, στηριγμένος στο βραχύ βιογραφικό σημείωμα του Ροντογιάννη που αναφερόταν μόνο στην εκπαιδευτική του πορεία, την αναγραφή των δημοσιευμάτων του που ετοίμασα για την περίπτωση, την ανάγνωση των έργων του, τις γραπτές κρίσεις και τις προφορικές μαρτυρίες για τον τρόπο της έρευνας του λευκαδίτικου παρελθόντος και της διδασκαλίας του, στις οποίες περιλαμβανόταν και η δική του μαρτυρία ως μαθητή και, τέλος, στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία για τη θεωρία και την πράξη της τοπικής ιστορίας.

Το Δ' Συνέδριο του 1993 έδειξε ότι η στροφή της Εταιρείας στη λευκαδίτικη θεματολογία των εκδηλώσεών της ανταποκρινόταν σε υψηλό βαθμό και στις επιθυμίες της κοινωνίας, της δημοτικής αρχής και του Πνευματικού Κέντρου. Οι διαλέξεις και οι εκδηλώσεις που οργάνωσε η Εταιρεία τα επόμενα χρόνια και οι επαφές με τη δημοτική αρχή οδήγησαν στην πρόσκληση το 1996 της Εταιρείας να αναλάβει το μέρος του λόγου στις *Γιορτές Λόγου και Τέχνης*. Από τότε και για 15 χρόνια η παρουσία της Εταιρείας στη Λευκάδα, παρά τα γνωστά εμπόδια των τοπικών ανταγωνισμών, είναι συνεχής με την οργάνωση 15 Συμποσίων και την έκδοση των *Πρακτικών* τους.

Δεν θα απαριθμήσω τις συμβολές του τιμωμένου μας στο έργο της Εταιρείας, ιδιαίτερα στα χρόνια της προεδρίας του, 2000-2009, καθώς αυτά καταγράφονται στο τυπωμένο *Χρονικό* της, στα τυπωμένα αφιερώματα, τα *Πρακτικά* και τους τόμους της *Επετηρίδας* της, από όπου ανθολογήθηκαν και οι παρεμβάσεις του στις εκδηλώσεις αυτές, στο βιβλίο που παρουσιάζουμε απόψε. Θα κάνω, όμως, μία εξαίρεση για το μεγάλο οργανωτικό και εκδοτικό επίτευγμα της Εταιρείας, το Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, που οργανώθηκε στη Λευκάδα πριν ακριβώς 9 χρόνια, 26-30 Μαΐου 2002, ένα επτανησιακό πολιτισμικό γεγονός που το όφειλε η Λευκάδα ως ισότιμο μέλος του ιόνιου κοινού. Όταν η Λευκάδα απέκτησε το κτήριο του Πνευματικού Κέντρου, η Εταιρεία το διεκδίκησε επιτυχώς με πρόεδρο τον Χρίστο Σολδάτο στο Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο στη Ζάκυνθο το 1997. Η οργάνωσή του ήταν επιτυχής και η επιμερισμένη θεματολογία του οδήγησε σε ένα μικρότερο αλλά σφριγηλό συνέδριο με σαφείς στόχους και μετρήσιμα επιστημονικά αποτελέσματα και, παρόλη την αντίδραση μέρους της επτανησιακής επιστημονικής κοινότητας, κυρίως για το μέγεθός του, θεωρείται σήμερα εναλλακτική πρόταση οργάνωσης περιφερειακών συνεδρίων. Καθώς έζησα όλη τη διαδικασία, είμαι μάρτυρας της ψυχικής αντοχής που έδειξε ο τιμώμενός μας ως πρόεδρος της Εταιρείας, υπεύθυνος της οργάνωσης, στα πολλαπλά προβλήματα και εμπόδια που παρουσιάστηκαν, τις συμμαχίες που έπρεπε να εξασφαλιστούν για τη χρηματοδότηση, την οργανωτική επιτυχία και την εγγύηση της

επιστημονικής ποιότητας των αποτελεσμάτων του, που κεφαλαιοποιήθηκαν στα ογκώδη *Πρακτικά* που εκδόθηκαν το 2004.

Προσπάθησα να δείξω πώς και κάτω από ποιες προκλήσεις προέκυψε το συγγραφικό έργο του τιμωμένου μας, που, αφού έκλεισε τον κύκλο της σταδιοδρομίας του ως εκπαιδευτικός, αφιερώθηκε για δύο δεκαετίες αποκλειστικά στη λευκαδίτικη πολιτισμική πολιτική, στην Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, έχοντας καθημερινά την έγνοια της· και δεν θεώρησε τίποτα μικρό και λεπτομέρεια, αλλά άσκησε τα διοικητικά του καθήκοντα, προχωρώντας και στην κατανόηση των προβλημάτων του λευκαδίτικου παρελθόντος και παρόντος, και όπου χρειάστηκε ανέλαβε με τη θεωρητική κατάρτιση του φιλόλογου και ερευνητικά έργα, που τα έφτασε ως τη συγγραφή και τη δημοσίευση των αντίστοιχων μελετών και βιβλίων. Με τις εισηγήσεις του στις εκδηλώσεις ανέβασε ουσιαστικά τον πήχη των κατά καθήκον παρεμβάσεων του εκάστοτε προέδρου, δείχνοντας ότι η Εταιρεία δεν είναι μόνο ένας οργανωτικός και εκδοτικός μηχανισμός, αλλά η διοίκησή της και τα μέλη της μετέχουν και διαλέγονται με τους προβληματισμούς και τη νέα γνώση, που εκθέτουν οι καλεσμένοι επιστήμονες από το βήμα και τις εκδόσεις της. Και η έκδοση, με δικά του έξοδα, του βιβλίου που παρουσιάσαμε είναι στην ίδια γραμμή: μια καλοτυπωμένη αυτοανθολογία κειμένων που σημάδεψαν την πορεία του και το παράδειγμά του και φωτίζουν τους σταθμούς της συλλογικής μας διαδρομής, προσκαλώντας σε αναστοχαστικούς απολογισμούς για την εξέλιξη των κοινωνικών συλλογικοτήτων μας.